

УДК 37.013:93(477)

Надія Левицька,
м.Київ**ЗАКОНОДАВЧА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Проанализированы законы, служебные инструкции, административные распоряжения и Уставы духовных академий как исторические источники к изучению высшего духовного образования в Украине конца XIX – начала XX веков.

The author of the article analyses laws, instructions, administrative orders and Statutes of ecclesiastical academies as historical sources for studies of higher ecclesiastical education in Ukraine at the end of XIX th – beg of XX th centuries.

Предметом дослідження статті є закони, службові інструкції, адміністративні розпорядження в галузі вищої духовної освіти, яка була представлена в Україні Київською Духовною академією. Головним документом, що визначав характер її функціонування наприкінці ХІХ - початку ХХ ст., був «Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 года». Крім загальних положень він мав окремі глави, в яких визначалися юрисдикція єпархіального преосвященного щодо академії; статус ректора, інспектора і його помічників, викладачів та інших посадових осіб, ради академії і її правління; зміст програми курсів, умови прийому до академії тощо. Аналіз структури Статуту духовних академій дає підстави стверджувати, що вона була аналогічною структурі університетського статуту.

29 квітня 1884 року Синод Руської Православної Церкви (РПЦ) прийняв рішення про введення з початку 1884-1885 навчального року нового Статуту і нового штату православних духовних академій. Одночасно з прийняттям цього Статуту було затверджено Статут і штати духовних семінарій та училищ, що регламентували розвиток початкової і середньої духовної освіти. Духовна академія, за Статутом, була підвідомча місцевому єпархіальному преосвященному, а не попечителю учбового округу, як вузи МНП.

Як і світські університети, академію очолював ректор, керівництво здійснювалось Радою і Правлінням. Ректор не обирався професійною комісією, а призначався Синодом. Контроль за академічною діяльністю здійснював єпархіальний преосвящений, який «посещает академию, входит во все подробности управления, удостоверяется в степени ее благоустройства,... присутствует на лекциях, в заседаниях совета и Правления, в ученых собраниях академии и на испытаниях»[1]. Єпархіальному преосвященному надавалось право звільняти з посади з подальшим затвердженням цього рішення в Синоді.

Якщо за Статутом 1869 року до компетенції Ради належали питання зарахування студентів на казенне утримання, звільнення їх з академії, розгляд відомостей про поведінку, то за Статутом 1884 року вирішення цих питань відносилось до компетенції єпархіального преосвященного [2].

Компетенція ректора, відповідно з параграфом 22-31 Статуту 1884 року, визначалась як відповідальність за добробут академії, контроль за якістю викладання, мораллю та релігійністю студентів, їх навчанням.

Головним помічником ректора був інспектор, котрий як і перший, призначався з осіб, які мали духовний сан. Але на відміну від Статуту 1869 року, за яким інспектор обирався Радою з професорів академії (параграф 32), за наступним Статутом він вже призначався Синодом за поданням єпархіального преосвященного [3]. Обов'язки інспектора академії були аналогічними його університетському колезі: «блажащее

попечение о нравственности студентов и наблюдение за исполнением правил, установленных для них в академии» [4], контроль за поведінкою студентів. Викладачами академії могли бути тільки особи православної віри. Статут регламентував умови отримання викладацьких посад - ординарні професори повинні мати ступінь професора богослов'я, для отримання звання доцента необхідно мати ступінь не нижче магістра.

Згідно з параграфом 51 Статуту 1884 року на вільні вакансії штатних викладачів Рада рекомендує єпархіальному преосвященному своїх кандидатів. Професори мали затверджуватися Синодом, доценти і лектори – єпархіальним преосвященним. Таким чином, ліквідувалась навіть та академічна колегіальність, що існувала за попереднім Статутом. Відповідно до параграфів 51-54 Статуту 1869 року для заміщення вакантних викладацьких посад кандидати спочатку проходили перевірку на засіданні Ради, а після отримання там більшості голосів, претендували на затвердження Синодом (професори) – єпархіальним преосвященним [5].

Важливим органом управління академії була Рада, до складу якої входили всі професори та інспектор. Очолював її ректор. До виключної компетенції Ради належали такі питання, як піклування про програми викладання, іспити, розклад занять, відбір книг для бібліотеки. Інші питання: зарахування або відрахування студентів, фінансування кадрів, присудження премій тощо, Рада повинна була подавати на затвердження єпархіального преосвященного. Низка розглянутих Радою питань поступали через преосвященного до Синоду. До таких питань належали: розподіл випускників, відбір кандидатів на посади професорів, звільнення їх, присудження наукових ступенів, затвердження наукових товариств тощо.

В окремій главі регламентувалася діяльність Правління, до компетенції якого входили господарські питання, а також аналіз відомостей щодо поведінки студентів. Але, як і стосовно Ради, принципово важливі рішення Правління затверджувались єпархіальним преосвященним, або за його рекомендацією, Синодом.

Загалом компетенція Ради звужувалась в той час, як коло питань, що розглядались Синодом і єпархіальним преосвященним розширювалось, у порівнянні із Статутом 1869 року. Компетенція Ради Академії була фактично зведена до контролю за навчальним процесом. Усі принципові питання діяльності академії вирішувались єпархіальним преосвященним чи, за його поданням, Синодом. Статут духовних академії 1884 року запроваджував, на зразок університетського, централізовану систему управління, нівелював принципи самоуправління, професійну колегіальність.

В душі цієї системи був і Статут академії. Згідно з параграфом 5 «...в студенты академии принимаются лица всех сословий православного исповедания... » [6]. Було розроблено також спеціальні закони про доступ в академію вихованців семінарій, «...отличающихся добрым нравственным настроением и поведением» на виконання циркуляру МНП від 7 червня 1887 року про зобов'язання гімназій і засад формування вузів, поведінки, побуту і настроїв студентів. Синод прийняв відповідні настанови: «независимо от общего наблюдения за нравственным состоянием воспитанников духовно-учебных заведений», необхідно, добирати для вступу у духовні академії «лишь молодых лиц вполне известных по своему доброму нравственному направлению» [7]. Частина студентів вносила плату за навчання (пансіонери), інша – утримувалась за рахунок державних коштів (казеннокоштні). Кількість казеннокоштних за Статутом 1884 року збільшувалась, порівнянно зі штатним розкладом, затвердженим 30 травня 1869 року.

Для Київської академії було визначено 180 казеннокоштних вихованців. Але ця кількість перевищувала практичні потреби духовних навчальних закладів у наставниках, що викликало труднощі для центрального управління духовним відомством у розподілі випускників. Випускники академії приймали священний сан або поступали на духовно-

навчальну службу.

Казеннокоштні випускники були зобов'язані за кожний рік утримання в академії прослужити півтора року на духовно-навчальній службі, куди призначались Синодом.

15 березня 1900 року прийнято спеціальну інструкцію про порядок виходу із духовного відомства вихованців духовних академій і осіб, що перебували на духовно-вченій службі. Їм дозволялось перейти на службу у світські відомства, після повернення Синоду коштів, затрачених на їх утримання в академії.

У 1887-1888 навчальному році кількість казеннокоштных вакансій поступово зменшилась до 120 [8].

У Статуті не оговорювалось право студентів організувати гуртки й товариства. Вони були зобов'язані відвідувати лекції, подавати твори на задані теми, здавати іспити, «...в образе жизни и поведении неуклонно исполняют установленные по академии правила» [9]. Крім того, вони повинні були дотримуватися постів, бути присутніми на службі божій, брати участь у богослужбових читаннях і співах. Перед початком лекцій, а також перед і після вечері, один із студентів мав читати молитви. Окремий розділ Статутів духовних академій 1869 і 1884 років, подібно Статуту Історико-філологічного інституту, присвячувався побуту й утриманню студентів. У ньому регламентувалися також зовнішній вигляд студентів, їх їжа, порядок в помешканнях. Університетський Статут подібного розділу не мав.

За відмінне навчання студентам надавалось право скласти іспити на ступінь магістра. Вони проводилися щорічно, на відміну від університетських іспитів за Статутом 1884 року. Таким чином, Статут православної Духовної академії 1884 року був аналогічним університетському. Він запроваджував централізовану систему управління духовною академією, окремими ланками якої були Рада, Правління, ректор, єпархіальний преосвященний, Синод. Усі посади призначалися Синодом за поданням єпархіального преосвященного. Особлива увага приділялася моральності та благонадійності осіб, які вступали до академії.

Діяльність академії регламентувалась не лише Статутом, а й різними інструкціями і правилами, що видавалися академічними органами управління і їх вищими інстанціями. Інспектор складав спеціальну інструкцію, що затверджувалась єпархіальним преосвященим. Обов'язки помічника інспектора, бібліотекаря та його помічника визначалися інструкцією Ради академії. Правління визначало обов'язки лікаря. Рада академії виробляла правила щодо часу й порядку проведення іспитів. Особливе положення визначало порядок здобуття вчених ступенів, а також права й переваги академічних службовців. 30 листопада 1883 року було прийнято циркуляр «О мерах к возвышению религиозно-нравственного воспитания в духовно-учебных заведениях».

У спеціальному циркулярі «О преподании священнослужителям наставлений относительно проповедей по поводу общественных событий или кончины общественных деятелей» вказувалося на існуючу практику «невитриманості» і «нерозбірливості» проповідників, відступів від головних умов проповіді. «Служитель Православной Церкви должен касаться явлений общественной жизни не иначе как с православно-христианской точки зрения и с единственной целью назидания на славу Божию и церковному преданию», він повинен спрямовувати розум і серце своїх слухачів «к благородной молитве, упоению и терпению в скорбях, покаянию и нравственному исправлению» [10]. Цей циркуляр було видано для запобігання участі церкви в суспільно-політичному русі, як реакція на реалії церковного життя. Духовне відомство, стурбоване ними, видало й ряд інших документів. Так, 29 грудня 1886 року були затверджені циркуляри «По вопросу аттестации поведения воспитанников, увольняемых из духовно-учебных заведений по политической неблагонадежности», «О воспрещении воспитанникам духовно-учебных заведений участия во всех имеющих публичный характер чествованиях разного рода

общественных деятелей». 16 липня 1891 року було видано циркуляр «О мерах к преграждению доступа в духовные академии воспитанникам духовных семинарий, не отличающимся добрым нравственным настроением и поведением».

У 1881 році при Київській Духовній академії було засновано Церковно-археологічне товариство з метою «...ученой разработки церковной археологии, а также в видах сохранения для науки древностей церковных и развития религиозно-эстетического вкуса» [11].

Наприкінці 1890-х років та на початку 1900 року перед вищою духовною освітою, як і перед світською, постала проблема реформ. Одним із напрямків реформи середньої освіти були заходи на поліпшення викладання Закону Божого. Цьому предметові навчальні програми надавали особливу увагу: «Закон Божий есть важнейший учебно-вспомогательный предмет при преподавании которого должны стремиться к воспитанию личности учеников на основе религиозно-нравственных знаний с развитием чувств и воли» [12]. Потреба в поліпшенні викладання Закону Божого у середній школі вимагала підвищення професійного рівня випускників духовно-навчальних закладів.

9 квітня 1896 року Синод видав циркуляр «Об изысканию способов к улучшению постановки учебно-воспитательного дела в духовно-учебных заведениях». На третьому місіонерському з'їзді у м. Казані у 1897 році було поставлено питання про заходи щодо покращення пастырсько-місіонерської підготовки вихованців духовних академій і семінарій. Ця проблема обговорювалась на сторінках журналу учбового комітету при Святійшому Синоді. 15 грудня 1900 року Синод виніс спеціальне рішення «По вопросу о мерах к улучшению пастырско-миссионерской подготовки воспитанников духовных академий и семинарий». Синод наказав єпархіальним преосвященним звернути особливу увагу на виконання підвідомчими їм духовно-навчальними закладами ряду заходів, зокрема: «...а) частое проповедование слова Божия не только в храмах при духовно-учебных заведениях, но и в других городских церквях...; б) повсеместное устройство ... собеседования с раскольниками и сектантами ... и чтений с участием ... воспитанников; в) деятельное участие воспитанников в отправлении богослужения, в церковном чтении и пении» [13]. Крім того, передбачалось запропонувати вихованцям старших курсів (III і IV) академій вести навчання і бесіди у місцевих парафіяльних храмах, спонукати їх самих до читання творів святих отців. Було задоволено клопотання III-го з'їзду місіонерів про видачу коштів на поїздки студентів академій у села для ведення релігійних бесід серед населення та сумлінне вивчення творів святих отців в позаурочний час. Крім турботи про покращення рівня підготовки студентів академій набувало актуальності питання про прийняття нового Статуту.

Спеціальна комісія Київської Духовної академії подала 5 жовтня 1905 року «Проект необходимых временных изменений и дополнений Устава православных духовных академий». До складу комісії входили професори Київської академії М.М.Дроздов, В.З.Завитневич, Ф.Є.Титов, В.П.Рибинський, доценти В.Г.Екземпляровський та П.П.Кудрявцев. У стінах академії точилася боротьба між «консерваторами» і «прогресистами». Перші в основу концепції про реформу академічної освіти поклали тезу про те, що завдання Духовної академії полягає виключно у служінні інтересам православної церкви. Відповідно коло предметів, що викладалися, мало обмежуватися богословськими і церковно-історичними науками. Їх опоненти вважали, що необхідно розширити коло завдань духовно-навчальних закладів, збільшити в них кількість світських предметів. Позицію консерваторів щодо головних засад Київської Духовної академії висловив професор С.Т.Голубев: «...они желают, чтобы коренные устои были непоколебимы, чтобы она сохранила и свой характер национально-русский, и свое направление в полном смысле религиозно-нравственное, строго-православное» [14].

Різним виявилось і ставлення щодо ректорства. За проектом ректор обирався Радою

на чотири роки із складу професорів академії, які мали ступінь доктора богословських наук. Ректором могла стати як світська особа, так і людина, яка мала духовний сан. На відміну від Статуту 1884 року, за проектом 1905 року ця посада була виборною, проте підлягала затвердженню Синодом. Цей проект дещо суперечив Тимчасовим правилам для православних духовних академії, затвердженим Синодом 30 листопада 1905 року за № 12052, згідно яких ректор мав бути особою духовного сану - за винятком тимчасового виконання обов'язків, але терміном не більше шести місяців. У новому проекті, виробленому зборами Ради Київської Духовної академії на початку лютого 1906 року, зберігалось відповідне положення проекту 1905 року. Таким чином, у документі була зафіксована точка зору «прогресистів»: на посаду ректора допускалися і світські особи. Ця позиція викликала критику з боку «консерваторів», які вважали, що це єпискофобія, відхід від багатовікових традицій і особливого історичного зв'язку з Києво-Богоявленським монастирем [15].

Перетворення у Київській Духовній академії пов'язували із 300-літнім ювілеєм цього закладу у 1915 році. Вона сприймалась у суспільстві як школа, «...назначенная для распространения высшего богословного знания и для приготовления просвещенных строителей православной церкви», давала «...образование, которое позволяло и позволяет с великою пользою трудиться и работать на разных поприщах общественного, особенно педагогического служения»[16].

Академія і після перетворення її в статус духовного закладу відігравала роль культурно-просвітнього центру. Загалом, роль церкви у розвитку освіти була значною. Тому не можна погодитися з Ф.Грекуловим, який вважає, що «...церковь в союзе с самодержавием выступала в роли неистового гонителя просвещения народных масс, в роли рассадника невежества и самой темной идеологической реакцией» [17].

Духовна освіта розглядалась царським урядом не лише як «...знамя православия и народности русской», але й як могутній засіб поширення знань, підвищення культурного рівня народу. Київська духовна академія була світочем, що певний час живила « всю Россию святом высшего знания »[18]. У компетенцію Синоду входило не тільки призначення на посади професорів і доцентів, а й вирішення найважливіших справ. В тому числі й призначення ректора. У примітках обумовлювалось, що ректор Київської академії призначався тільки із монахів і одночасно був настоятелем Києво-Братського монастиря [19]. У параграфі 65 Статуту 1910 року додатково вимогою до викладачів академії було «...строга православный образ мыслей и церковного направления»[20]. Призначення на вакантну посаду викладача мало здійснюватися за конкурсом або за рекомендацією (спосіб затверджував єпархіальний архієрей), але у кожному випадку затвердження йшло до Синоду через єпархіального архієрея.

Ще більшої, ніж за попередніми Статутами, регламентації зазнавало питання про компетенцію Ради, хоч вона й не розширялася. Загалом Статут 1910 року був більший за обсягом (для порівняння: у Статуті 1884 року було 177 параграфів, в останньому — 226) і більш детально регламентував діяльність Академії. Духовні академії царської Росії за Статутом 1884 року існували на кошти Синоду (параграф 2, гл. I). У цьому ж документі визначалися і штати православних духовних академії. Із 512 900 рублів, які призначалися на утримання Санкт-Петербурзької, Московської, Київської, Казанської академії, 124 800 руб. призначалося на Київську. На кожного із 180 казеннокоштных студентів Київської академії виділялося по 210 руб. (див. таблицю).

Таблиця

Штат православних духовних академії у м. Санкт-Петербурзі та Києві за Статутом 1869, 1884 рр. (в руб.)

	Кількість осіб в академії				Всього по академіях коштів			
	СПб		Київ		СПб		Київ	
	1869	1884	1869	1884	1869	1884	1869	1884
На утримання особового складу	35	42	35	42	675000	664000	67100	66400
На навчальні підручники, госп. та інші видатки	—	—	—	—	19700	27300	13900	20600
На утримання студентів	120	180	120	180	27000	40500	24000	37800
Всього	155	222	155	222	114200	134200	105000	124800

Таблицю складено за підрахунками автора на основі штатів, опублікованих в Статутах православних духовних академій 1869, 1884 років.

Крім державних асигнувань, фонди академій поповнювалися пожертвуваннями від приватних осіб. Так, у 1903-1904 роках у Київську академію надійшло: 18 800 руб. від Київського управління міського товариства купців); 1000 руб. від попереднього ректора Академії архієпископа Одеського Димитрія на видання актів з історії академії; 5600 руб. від протоієрея А.М.Колосова, що були заповідані на стипендії для студентів [21].

Отже, звертаючись до всіх вищезгаданих документів, що є досить докладним джерелом з історії вищої духовної освіти, можна стверджувати, що духовна освіта розглядалась царським урядом не тільки як «знамя православия и народности русской», але і як могутній засіб поширення знань. Аналіз структури Статуту духовних академій дає підстави стверджувати, що вона була аналогічною структурі університетського Статуту.

Використані джерела

1. Устав и штат Православных Духовных академий. — К.: тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1884. — С.2
2. Устав Православных Духовных академий, Высочайше утвержденный 30 мая 1869. — С.17.
3. Устав и штат Православных Духовных академий. — К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. — С.5.
4. Там же. — С.5.
5. Устав Православных Духовных академий, Высочайше утвержденный 30 мая 1869. — С.10.
6. Устав и штат Православных Духовных академий. - К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. — С.1.
7. Всеподданный отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1887 г. - СПб., Синод, 1889 - С.193-194.
8. Там же. — С.192.
9. Устав и штат Православных Духовных академий. — К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884. - С.25.
10. Циркулярные указы Святейшего Синода 1867-1900гг. — С.190.
11. Устав церковно-археологического общества при Киевской Духовной академии.— К.: тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. — С.3.
12. Труды Высочайше учрежденной комиссии по вопросу об улучшениях в средней общеобразовательной школе / Вып. журнальной комиссии. — СПб.: тип. тюрьмы, 1900. — С. 415.

13. По вопросу о мерах к улучшению пастырско-миссионерской подготовки воспитанников духовных академий и семинарий // Циркулярные указы Св. Прев. Синода, 1867-1900. — Изд. 2-е. — СПб., 1901. — С. 371.
14. Голубев С.Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной академии. — Киев: тип. И.И.Горбунова, 1907. — С. 223.
15. Там же. - С. 213-215.
16. Титов Ф.И. Киевская Духовная академия в ее трехвековом прошлом и в 1911-1912 учебном году. - Киев: тип. «Петро Барский в Киеве», 1913. — С. 8 .
17. Грекулов Е.Ф. Православная церковь — враг просвещения. — М.: АН СССР, 1962. — С.3.
18. К приближающемуся 300-летнему юбилею Киевской Духовной академии. — К.: тип. И.П. Горбунова, 1901. — С.15.
19. Устав Православных Духовных академий, Высочайше утвержденный 2 апреля 1910 года. — Б.м. и ч.н. — С.8.
20. Там же. — С.14.
21. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 гг. — СПб.: Синод. тип., 1904. — С. 205 .